

The Study and Analysis of the Role of Ancient Iranians in the Expansion of Asian Religions in China

Hamidreza Pasha Zanous¹

Abstract

One of the most important aspects of the relationship between Iran and China in ancient times is religion that has so far not been addressed independently. According to Chinese sources, all major religions of China, except Taoism and Confucianism, are non-indigenous, and other religions such as Buddhism, Zoroastrianism, Nestorianism, Manichaeism, and Islam are all from outside China. These religions were brought to China by the Iranian elites. Apart from the expansion of Iranian religions in China, Iranian elites have played an important role in introducing non-Iranian religions, including Christianity, to the Chinese people. In the second century BC, some Parthian Buddhists immigrated to China. For several centuries, they persisted in China in translating Buddhist texts into Chinese. The first school for translating and teaching Buddhism was established in Luoyang (capital of the Han dynasty) by the Parthian prince, An Shigao. In addition to An Shigao, other teachers of the school were Iranians such as An Xuan and Yan Fotiao. There they engaged in teaching Buddhism for two hundred years.

The prefix “An” in China, pertained to the people who lived in the Parthian Land. The progeny of An Shigao was active in two areas from the 4th to 8th century AD. The Chinese kings sent some of them as their ambassadors to Central Asia. For example, some of them reached high positions in Sabao 薩保, the Chinese state agency for foreign trade. In his study, Forte tries to recognize the descending branches of An Shigao and other Parthian Iranians residing in China. It is said that some descendants of An Shigao found high stature within the Chinese Court. Governmental and religious posts of the “An” clan in China is an indication of the high status this elite Parthian clan held. Their power and influence were to the extent that they hold the highest governmental ranks in the Chinese Court. Their status, however, was

---

¹ Assistant Professor, Department of History, University of Isfahan, Isfahan, Iran

pasha.hamidreza@gmail.com

Received: 06.08.2019

Accepted: 28.07.2020

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License

tottered in the middle of the 8th century after the uprising of An Lushan 安祿山 (703-757 AD). An Lushan's uprising, which persisted after his demise, was referred to as the "An Shi Rebellion 安史之亂" in the Chinese sources, probably referring to his Parthian origin. The result was the Tang Empire's feeling of anger toward the Iranian originals, inasmuch as the Iranians and Sogdians residing in China concealed their foreign origin. The best example can be An Chongzhang 安重璋, the war minister of Tang Court. He changed his surname in 756 AD, and upon being asked about the reason, he reiterated that he is ashamed of having a name similar to An Lushan. He chose Li Baoyu 李抱玉 as his name.

Religion activity of the Iranians in China continued in the Sassanid era as well. As the official religion of the Sassanid Kingdom, the Zoroastrian religion paved its way to China probably in the advent of the 6th century AD as the two nations experienced a thaw in their political and economic ties. Gradually, four Zoroastrian temples were established in Chang'an, two in Luoyang, and some in Kaifeng. The Zoroastrian religion was called "Xiān 祆" in China. No doubt, the Sogdian tradesmen played a pivotal role in the dissemination of Zoroastrianism as they did for Buddhist, Manichaean, and Christian religions. For example, Zoroastrian symbols found in China on the gravestone of a Sogdian tradesman named Wirkak is an indication of the fact that the Sogdian immigrants following Zoroaster lived in China. Later, Nestorian Christianity is another non-Iranian religion disseminated in China by Iranians. The oldest available document about the Chinese Christians is the writings on a Nestorian inscription belonging to the year 781 AD, containing matters on the 150-year history of Chinese Christianity. Found in Chongren temple in China, the inscription is written in Chinese and Syriac languages and is currently in the Beilin Museum in Xi'an. It tells that a group of Nestorian Christians arrived in Xi'an in 635 AD under the guidance of a Persian monk named Āluóběn.

The Manichaean religion was also imported into China by the Iranian elites. According to the Chinese Manichaean tradition, the religion was formed, thereupon, the arrival of a Manichaean Mōzak at the time of Emperor Gaozong who reigned from 649 to 684 AD. From 762 AD, the Manichaean religion set to be the formal religion of the Khanate of Uighur. After the fall of the Great Khanate of Uighur in 840 AD and due to the propagation of the Manichaean religion in China, the Emperor Wu zong of Tang (840-846 AD) issued an order in 844 AD, prohibiting the Manichaean religion along with some other Iranian religions including Zoroastrianism. However, this was not the end of Iranian religions in China and some of these religions persisted in China. For example, the Manichaean followers and priests shuttled between Central Asia and the Chinese Court until the end of the 10th century AD, constantly wearing white garments and hats. By the same token, according to a Chinese reference called Mingshu, a Manichaean priest escaped to a southern area in China called Fu-

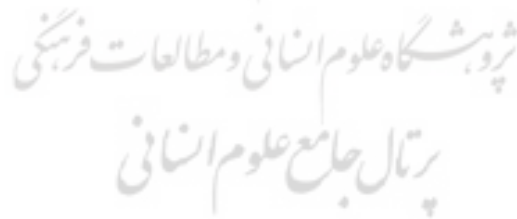
tang and propagated his religion in Fujian province. The religion endured in southern China from the 10th to the 17th century (1600 CE). All this information mentioned above will be discussed more so that the ways of the introduction of these religions into China and the level of their influence on Chinese culture could be realized.

Keywords : Ancient Iran, China, Zoroastrianism, Christianity, Buddhism and Manichaeism.

Bibliography

- Aston, W. G. (1972). *Nihongi. Chronicles of Japan from the Earliest Times to A.D. 697*. Tokyo: Rutland, Vt.
- Boyce, M. (1960). *A Catalogue of the Iranian Manuscripts in Manichaean Script in the Berlin Turfan Collection*, Berlin: (n.p.).
- Chavannes, É., & Pelliot, P. (1913). Un traité manichéen retrouvé en Chine. *Journal Asiatique*, 1, 261-383.
- Ch'en, K., (1964). *Buddhism in China: A Historical Survey*. New Jersey: Princeton University Press.
- Dien, A. E. (1962). The 'sa-pao' Problem Re-examined. *Journal of the American Oriental Society*. 82, 335-346.
- Drake, F. S. (1943). Mohammedanism in the Tang Dynasty. *Monumenta Serica*, 8, 1-40.
- Du, Y. (1988). *Tongdian*. Beijing: Zhonghua Shuju.
- Forte, A. (1995). *An Shigao and His Offspring: An Iranian Family in China*. Kyoto: Italian School of East Asian Studies.
- Forte, A. (1999). Iranians in China: Buddhism, Zoroastrianism, and Bureaus of Commerce. *Cahiers d'Extrême-Asie*, 11, 277-290.
- Forte, A. (1996). On the Identity of Aluohan (616-710). A Persian Aristocrat at the Chinese Court. *La Persia e l'Asia Centrale da Alessandro al X secolo*, 1, 187-197.
- Imoto, E. (2002). Asuka no Perushiajin (Persians in Asuka). *Higashi Ajia no kodai bunka*, 113, 58-68.
- Itō, G., (1980). *Perushia bunka toraikō. Shiruku rōdo kara Asuka e (A Thought about the Arrival of Persian Culture in Japan—from the Silk Road to Asuka)*. Tokyo, Japan.
- Keevak, M. (2008). *The Story of a Stele: China's Nestorian Monument and Its Reception in the West*. Hong Kong: Hong Kong University Press.
- Leslie, D. D. (1981). Persian Temples in Tang China. *Monumenta Serica*, 35, 275-303.
- Lieu, S. N. C., (1985). *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China, a Historical Survey*. Manchester: Manchester University Press.
- Liu, T. U. Y. (1976). Traces of Zoroastrian and Manichaean Activities in Pre-T'ang China. *Selected Papers from the Hall of Harmonious Wind*. Leiden, Brill, 3-58.

- Mair, V. H. (2003). The Horse in Late Prehistoric China: Wrestling Culture and Control from the 'Barbarians. In: *Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse*, Cambridge, 163-187.
- Pulleyblank, E. G. (1962). The Consonantal System of Old Chinese. *Asia Major*, 9, 58-144.
- Pulleyblank, E. G. (1991). *Chinese-Iranian Relations, i in pre-Islamic Times*. Encyclopedia Iranica, Online Edition, Available at:
<http://www.iranicaonline.org/articles/chinese-iranian-i>
- Sundermann, W. (2004). *Turfan Expeditions*. Encyclopedia Iranica, Online Edition, Available at:
<http://www.iranicaonline.org/articles/turfan-expeditions-2>
- Tan, Ch. (1998). *Across the Himalayan Gap: An Indian Quest for Understanding China*. New Delhi, India: Gyan Publishing House.
- Wang, P. (2012). *Tang Huiyao*. Shanghai: Shanghai Guji Chubanshe.
- Watt, J. C. Y (2004). *China: Dawn of a Golden Age, 200-750 AD*. London: the Metropolitan Museum of Art.
- Wei, Sh. (1974). *Weishu*. Beijing: Zhonghua Shuju.
- Wushu, L. (1991). The Compendium of the Teaching of Mani, the Buddha of Light. In: *Manichaica Selecta*, 225-232.
- Zhang, X. (1977). *The Collection of the Historical Materials of Communications between China and the West*. Beijing: Zhonghua Book Co.

الهیات تطبیقی (علمی)

سال یازدهم، شماره بیست و سوم، بهار و تابستان ۱۳۹۹

ص ۷۵-۹۲

بررسی و تحلیل نقش ایرانیان باستان در ترویج دین‌های آسیایی در چین

حمیدرضا پاشازانوس

چکیده

دین، یکی از مهم‌ترین حوزه‌های روابط ایران و چین در دوره باستان است که تاکنون به صورت مستقل بررسی نشده است. مطابق منابع چینی، همه ادیان و آیین‌های مهم چین به غیر از دین تائویی و آیین کنفوسیوسی، مذاهب غیربومی چین‌اند و ادیان و آیین‌های دیگر از جمله بودایی، زرتشتی، نسطوری، مانوی و اسلام همه از خارج از چین و توسط ایرانیان وارد چین شده‌اند؛ از این رو، نخبگان ایرانی علاوه بر ترویج دین‌های ایرانی در چین، نقش مهمی در ترویج دین‌های غیربومی ایران از جمله مسیحیت در چین داشتند. با توجه به اینکه تاکنون مطالعه‌ای مستقل درباره میزان تأثیرگذاری این ادیان در چین باستان و براساس متون چینی صورت نگرفته، در نوشتار حاضر سعی شده است با روش مطالعه تطبیقی داده‌های تاریخی و باستان‌شناختی، با واکاوی متون چینی و دیگر مواد باستان‌شناسی مکشوفه در چین، نحوه ورود این دین‌ها به چین و میزان تأثیرگذاری آنها بر فرهنگ چین بررسی شود.

واژه‌های کلیدی

ایران باستان، چین، زرتشتی، مسیحیت، بودایی و مانویت

pasha.hamidreza@gmail.com

استادیار گروه تاریخ و ایران‌شناسی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۵/۷

تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۵/۱۵

Copyright © 2020, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.

مقدمه

فرهنگ ایران در دوره‌های اشکانی و ساسانی بر بسیاری از فرهنگ‌های شرق نزدیک تأثیر گذاشته و به‌نوبه خود از آنها تأثیر گرفته است. شناخت این فرهنگ و جایگاه آن در سیر تحولات تاریخ جهان تنها با مقایسه آن با دیگر فرهنگ‌های مرتبط و از طریق بررسی مبادلاتش با آن فرهنگ‌ها فهم‌پذیر است؛ از جمله تأثیرگذارترین این فرهنگ‌ها، فرهنگ و تمدن چین باستان است. یکی از مهم‌ترین شیوه‌های تأثیرگذاری ایرانیان بر فرهنگ چین، ترویج ادیان مختلف در چین دوره‌های هان (Han، چینی: 漢، ۲۰۲ ق.م-۲۲۰ پ.م) تا اواسط دوره تانگ (Tang، چینی: 唐) (۶۱۸-۹۰۷ م) بوده است. اگرچه به لحاظ سیاسی، تماس میان ایران و چین باستان اندک بوده است، از منظر فرهنگی این دو تمدن کهن از طریق مبادلات تجاری، اقتصادی و ... با یکدیگر تعامل بسیار داشته‌اند؛ زیرا موقعیت ویژه ایران به‌منزله نقطه اتصال فرهنگ‌های شرق و غرب و نیز وجود مبادلات تجاری و فرهنگی به‌ویژه از طریق مسیرهایی نظیر جاده ابریشم که مبدأ آن در چین بوده و از مرزهای سرزمینی ایران می‌گذشته، عامل مهمی در تماس و تعامل فرهنگی این تمدن‌ها بوده است. در این پژوهش کوشش می‌شود علاوه بر شناسایی متون و منابع چینی در ارتباط با دین‌های ایرانی در چین، هریک از آنها به بحث گذاشته شود تا از این طریق نحوه ورود دین‌های ایرانی و غیرایرانی توسط نخبگان ایرانی بررسی شود. مدعای اصلی نویسنده این است که نخبگان ایرانی با رواج دین‌های گفته‌شده در چین، تغییراتی را در هنجارهای دینی برخی از مردم چین باستان باعث شدند. اواخر دوره ساسانی تأثیر ایرانیان بر دین چینیان باستان بیشتر شده که به ممنوعیت پرستش برخی دین‌های ایرانی در چین منجر شده است.

سخنی درباره منابع

کتاب شی جی (Shiji، چینی: 史記) تألیف سیما

چیان در واقع نخستین اثر از مجموعه به اصطلاح بیست و چهار تاریخ رسمی سلسله‌ای است که در آن اطلاعات جالبی درباره ایران و رسوم دینی و آیینی مردم ایران دوره اشکانی یافت می‌شود. علاوه بر این کتاب، متون هان‌شو (Hanshu، چینی: 漢書) و هو هان‌شو (Hou Hanshu، چینی: 後漢書) اطلاعات اندکی درباره رسوم دینی ایران اشکانی دارند؛ اما نخستین گزارش مفصل درباره نقش ایرانیان در ترویج دین در چین را می‌توان در متون راهبان بودایی یافت.

در دوره اشکانیان، نخبگان اشکانی باعث گسترش دین بودایی در چین شدند. سرگذشت این افراد از جمله آن شی گائو (An Shigao، چینی: 安世高) و آن سو آن یا آن سیوان (An Xuan، چینی: 安玄)، در متن بودایی شرح حال راهبان دانشمند آمده است (جان سین لیان، ۱۳۸۶: ۵۱-۴۱). از آثار محققان جدید برای فهم فعالیت‌های نخبگان ایرانی مبلغ دین بودایی در چین، از آثار متعدد پژوهشگر ایتالیایی به نام «آنتونینو فورت» (Antonino Forte) و «نهایل تجدد» پژوهشگر ایرانی در باب این افراد و خاندان «آن» (An، چینی: 安) می‌توان نام برد. از آثار متعدد آنتونینو فورت به‌ویژه از کتابی با نام آن شی گائو و بازماندگانش: خاندانی ایرانی در چین می‌توان نام برد (Forte, 1995).^۱

درباره سهم نخبگان ساسانی در ترویج ادیان خارجی در چین، از متون تانگ هوی یائو (Tang Huiyao، چینی: 唐會要) و گزارش‌های جدید دو پایتخت (New Records of the Two Capitals، چینی: 兩京新記) برای درک چگونگی نفوذ دین نسطوری در چین می‌توان نام برد. درباره نفوذ و جایگاه دین زرتشت در چین، مهم‌ترین آثار مرتبط عبارت‌اند از فرهنگ اطلاعات جامع (Comprehensive Institutions، چینی: 通典) و تاریخ دودمان وی (Book of Wei، چینی: 魏書). درباره دین مانوی، متون تورفان، گزارش تاریخ دین بودایی (Account of the History of Buddhism in

است. این یافته‌ها بیشتر در زمینه معابد زرتشتی و آرامگاه‌های بزرگان سغدی است که در خود عناصری از فرهنگ زرتشتی دارند. نخست در این زمینه، به بقایای معبدی شبیه به معبد زرتشتیان در چانگ‌آن (Chang'an, Houston, 1975: 158-159) در چین اشاره می‌شود (Watt, 2004).

از قرن هفتم به بعد، اطلاعات ما از دین مانوی با متون و یافته‌های مکشوفه در تورفان افزایش می‌یابد. در منطقه تورفان، از اواخر قرن نوزدهم میلادی، هیئت‌هایی از کشورهای مختلف کاوش کرده‌اند. اطلاعات درباره فصل‌های مختلف این کاوش‌ها در مقاله ورنر زوندرومان (Werner Sundermann) با نام هیئت‌های تورفان در دانشنامه ایرانیکا یافت می‌شود (Sundermann, 2004): اما بحث تفصیلی درباره متون مانوی مکشوفه در تورفان در اثر مری بویس آمده است (Boyce, 1960).

دین بودایی، آن شی گائو و بازماندگان او در چین

دین بودایی در سده ششم ق.م و از شمال شرقی هند برخاسته است. این دین به تدریج از هندوستان به قندهار، بلخ و دیگر مراکز آسیای مرکزی و شرق ایران گسترش یافت. به تدریج با گسترش دین بودایی در قلمرو شاهنشاهی اشکانی از قرن دوم میلادی، ایرانیان در گسترش دین بودایی نقش مهمی ایفا کردند. امروز تقریباً بیشتر مورخان معتقدند نخستین بار یک شاهزاده اشکانی به نام آن چنگ و با لقب آن شی گائو، دین بودایی را به چین اشاعه داد (Forte, 1995: 1). وی به همراه دو همکارش آن سیوان و یان فوتی‌آو (Yan Fotiao) پایه‌گذار مکتب بودیسم در چین بودند که در متون تاریخی این کشور به «سه فرد تقلیدناپذیر» شهرت یافتند (تجدد، ۱۳۷۹: ۳۷۲).

آن شی گائو اهل آن شی (سرزمین اشکانی) بود.

China, چینی: 佛祖統紀)، زه فو یوان گوئی (Prime 冊府元، چینی: Tortoise of the Record Bureau Memoirs of) و کتاب شرح حال راهبان بودایی (Eminent Monks, چینی: 高僧傳) شایان ذکرند.

در بین پژوهش‌های اخیر، علاوه بر آثار آنتونینو فورت و نهال تجدد، آثار دونالد لزللی (Donald Leslie) موسوم به معابد پارسی در چین مفیدند (Leslie, 1981). در آثار لزللی اطلاعات مفصلی درباره معابد زرتشتی و نستوری وجود دارد. مقاله دریک (F. Drake) برای درک نحوه ورود دین زرتشت به چین حائز اهمیت است (Drake, 1943). درباره متون مانوی تورفان در چین، آثار پیلو (P. Pelliot) و شاورانز (E. Chavannes) مهم‌اند؛ از جمله اثر مهم این دو، درباره متون مانوی کشف‌شده در دون‌هوانگ (Dunhuang) و تورفان، اطلاعات مهمی دارند (Chavannes and Pelliot, 1913). درباره ورود دین مانوی به چین و میزان تأثیر آن بر فرهنگ چین نیز به آثار سموئل لیو (Sammuel Lieu) اشاره می‌شود (Lieu, 2002).

یافته‌های باستان‌شناختی از دیگر منابع مهم برای واکاوی و ردیابی مسیرها و شیوه‌های نفوذ دینی ایران در چین‌اند؛ از جمله مهم‌ترین این یافته‌ها عبارت‌اند از کتیبه‌هایی که در آن نقش نخبگان ایرانی در گسترش دین مسیحیت آمده است. قدیمی‌ترین مدرک درباره مسیحیان چین، نوشته‌های روی یک کتیبه نستوری است که متعلق به سال ۷۸۱ م. بوده است. این کتیبه به دو زبان چینی و سریانی نوشته شده و در معبد چونگرن (Chongren Temple) در چین پیدا شده است (شکل ۱). اطلاعات مفصل درباره این کتیبه در کتاب میشل کیوک (Michael Keevak) یافت می‌شود (Keevak, 2008). مقالات فورت با موضوع آن شی گائو و بازماندگانش و دیگر مقالات او درباره دین زرتشت و ساسانیان در چین، درباره دین‌های ایرانی در چین بحث مفصلی دارند (Forte, 1995; Ibid, 1999).

در زمینه دین زرتشت اطلاعات باستان‌شناختی بیشتر

نخستین بخش نام او «آن» یا «آن شی» (Anxi) برابر با ارشک (Arsak) به معنای سرزمین اشکانیان است. نخستین فردی که زندگینامه او را نوشت و اطلاعاتی درباره تبار، آموخته‌ها و نیز سفر آن شی گائو به چین آورده است، کشیش بودایی چینی الاصلی به نام سینگ یو (Sengyou، چینی: 僧祐) است که در قرن پنجم میلادی می‌زیست (تجدد، ۱۳۷۹: ۳۷۱). آنچه معلوم است آن شی گائو شاهزاده‌ای پارتی بود (جان سین لیان، ۱۳۸۶: ۴۱). او به دلیل علاقه به ساده‌زیستی، مسند پادشاهی را به عموی خود سپرد؛ سپس راهب شد و به دین بودایی گروید.

آن شی گائو در سال ۱۴۸م. هنگام حکومت امپراتور یوآن دی (hàn huán dì، چینی: 漢桓帝) در چین، به شهر لوئویانگ (Luoyang، چینی: 洛阳) مهاجرت کرد. در آنجا برای ۲۲ سال (۱۷۰-۱۴۸)، متون بودایی را ترجمه کرد. او نخستین مدرسه تعلیم و ترجمه آیین بودا در چین را پایه نهاد (تجدد، ۱۳۶۹: ۲۶۲). آن شی گائو شاهزاده‌ای بود که بیرون از وطن خود به شهرت رسید. بازرگانانی که از غرب به چین آمده بودند، او را «اشرافزاده آن» نامیده بودند. او در سال ۱۶۸م درگذشت (Howard, 2012: 45). آثار او که از او برجای مانده از بهترین ترجمه‌های متن‌های بودایی به زبان چینی است. در کتاب شرح حال راهبان دانشمند جلد ۱، فصل اول درباره وی آمده است که بسیار تیزهوش بوده و به سرعت زبان چینی را یاد گرفته است (جان سین لیان، ۱۳۸۶: ۴۲). بسیاری از دانشمندان چینی ترجمه‌های آن شی گائو که از زبان سانسکریت به چینی بوده است را در حد کمال می‌دانند. از آثار او به ۱۶۰ جلد از ۱۲ رشته کتاب‌های مقدس بودایی می‌توان اشاره کرد (تجدد، ۱۳۷۹: ۳۷۲). اریک زورکر (Erik Zürcher) در تحقیقاتش درباره آثار آن شی گائو به این نتیجه رسیده است که فقط شانزده ترجمه از مجموع حدود دویست ترجمه منتسب به آن شی گائو، به او تعلق دارند (Zürcher, 1991: 277-279).

آنتونینو فورتن دانشمند ایتالیایی معتقد است آن

شی گائو به‌عنوان گروگان از دربار پارت به دربار چین فرستاده شده بود. پادشاهان سلسله هان شرقی به این شاهزادگان احترام می‌گذاشتند و با آنان به نیکی رفتار می‌کردند. در تاریخ سلسله هان، نام فردی به نام آن شی گائو آمده که از او به‌عنوان گروگان یاد شده است. آنتونینو فورتن آن شی گائو مترجم را با آن شی گائوی گروگان یکی می‌داند (Forte, 1995: 76-78). نهال تجدد با توجه به اسناد چینی معتقد است آن شی گائو، پس از درآمدن به جامعه روحانی ازدواج کرد و فرزندان از خود بر جای گذاشت (تجدد، ۱۳۷۹: ۳۷۱)؛ این نظر، مخالف عقیده فورتن است که مدعی بود آن شی گائو پیش از راهب‌شدن ازدواج کرده و صاحب فرزند شده بود (Forte, 1995: 78).

بازماندگان وی که هم ایرانی و هم چینی بودند، به دلیل تبار شهریاری خویش در چین، تقریبی خاص و شأن و منزلتی والا داشتند. آنها مانند دیگر افراد با نژاد اشکانی، قرن‌ها در چین زندگی می‌کردند و در دربار پادشاهان چین اغلب تا مقام فرماندهی و مشاور امپراتور چین ارتقا می‌یافتند. پیشوند «آن» در چین مشخصه افرادی بود که از خاندان اشکانی برخاسته یا ایرانی بودند (تجدد، ۱۳۷۹: ۳۷۲).^۱ بازماندگان آن شی گائو از سده‌های چهارم تا هشتم میلادی در دو مکان فعالیت داشتند؛ در پایتخت سلسله‌های شمالی چین مانند پینگ‌چنگ (Píngchéng، چینی: 平城)، لوئویانگ، چانگ‌آن و نیز در شهر او وی (Wuwei، چینی: 武威) در استان گانسو (Gansu) چین (Forte, 1995: 91). پادشاهان چین برخی از آنان را به نمایندگی و سفارت خود به آسیای مرکزی می‌فرستادند. این بازماندگان ایرانی و چینی در عرصه دادوستد بازرگانی بین ایران و چین نیز در طول سال‌ها نقش مهمی داشتند؛ برای نمونه، چند نفر از آنان در سابائو (Sàbǎo، چینی: 薩保)، دفتر دولتی تجارت خارجی چین، به مقام‌های مهم رسیدند (تجدد، ۱۳۷۹: ۳۷۱).^۲

به احتمال زیاد با مرگ آن شی گائو در سال ۱۶۸

خود را تغییر داد (Vaissière, 2003: 28). نمونه‌های دیگر نیز وجود دارند که افرادی با تبار اشکانی و ایرانی اصرار به پنهان کردن هویت خود داشته‌اند تا مورد خشم حکومت مرکزی قرار نگیرند. خشم خاندان تانگ به حدی بود که دستور تغییر نام خیابان‌های پایتخت با پیشوند «آن» را دادند (تجدد، ۱۳۷۹: ۳۷۲).

ساسانیان و ترویج ادیان زرتشتی، نستوری و مانویت در چین

الف) دین زرتشت:

در دوره ساسانی روابط ایران و چین توسعه زیادی یافت. رفت‌وآمد سفیران و نمایندگان سیاسی و نیز جهانگردان و زائران بودایی چین به ایران و کشورهای همجوار افزایش یافت. به نظر می‌رسد دین زرتشت در اوایل سده ششم میلادی، احتمالاً در نتیجه تماس‌های دیپلماتیک با ایران، به چین راه یافته است. اگرچه برخی نیز گمان می‌کنند مزدپرستی قبل از ادیان دیگر که از ایران به چین رفته‌اند، به چین وارد شده است. عناصری از فرهنگ و آیین هند و ایرانی که در برخی موارد به عناصر دین زرتشت نزدیک‌اند، در منابع نویسندگان چینی دیده شده‌اند؛ برای مثال، کو یوان (Qu Yuan، چینی: 屈原)، شاعر چینی (۳۴۲-۲۷۸ ق.م)، در یکی از اشعار خود از گیاه شوم (Shuma، چینی: 疏麻) نام می‌برد که همان هئومه (Haoma) در اوستا و سوم (Soma) است. او از این واژه استفاده می‌کند تا به تماس فرهنگ چو جنوبی (Southern Chu، چینی: 南楚) با فرهنگ‌های غیرچینی شمال غربی و آسیای میانه اشاره کند (Zhang, 2011: 1). تشابهات بسیار زیادی بین فرهنگ چو و فرهنگ هند و ایرانیان و دین زرتشت دیده شده است. ویکتور میر (Victor Mair)، با توجه به وجود مفاهیم گله و رمه که خاص اقوام هند و ایرانی و دین زرتشت است و در چین جنوبی رایج نبوده است، در یکی دیگر از اشعار کو یوان و نیز سبک شعری این اشعار و مسائل مطرح شده در آن،

میلادی، آن سیوان که ابتدا تاجر بود، در سال ۱۸۱ میلادی به چین رفت (Howard, 2012: 45; Ch'en, 1964: 44). سال ورود آن سیوان به لوئیانگ، دوره حکومت امپراتور لین دی (Han Língdì، چینی: 漢靈帝) در چین بوده است. او به دلیل خدماتش در دربار هان، به مقام فرماندهی رسید (جان سین لیان، ۱۳۸۶: ۴۳). آن سیوان کمی بعد به آیین بودایی علاقه پیدا کرد و کار ترجمه متون بودایی را بعد از آن شی گائو به عهده گرفت (Ch'en, 1964: 44).

تان دی یا تان اوودی (Tandi, Tanwudi، چینی: 檀暹) و آن فاجیان (An Fajin، چینی: 法進)، دیگر راهبان معروف اشکانی‌اند که در اواخر دوره اشکانی و اوایل دوره ساسانی به چین رفته بودند (Tan Chung, 1998: 185). تان دی کتاب مگوپتیکه (Maguptaka) را در صومعه بیما (Baima) در سال ۲۵۵م. به چینی ترجمه کرد که تانوو جیمو (Tanwu jiemo) نام گرفت (Yifa, 2002: 4). آن فاجیان (۲۸۱-۳۰۶ م) بعد از تان دی معروف‌ترین راهب اشکانی بود که به ترجمه متون بودایی از زبان سانسکریت پرداخت (Tan Chung, 1998: 185). مقام‌های دولتی و دینی خاندان «آن» در چین نشان‌دهنده نفوذ و جایگاه این طبقه نخبه اشکانی است. قدرت و نفوذ آنها به حدی بود که بالاترین مقامات دولتی چین را برعهده داشتند؛ اما این جایگاه در اواسط سده هشتم بعد از قیام آن لوشان (An Lushan، چینی: 安祿山) (۷۰۳-۷۵۷م) متزلزل شد. پیامد این قیام، خشم امپراتوری تانگ علیه ایرانی‌تبارها بود؛ به طوری که پس از این واقعه، ایرانیان و سغدیان ریشه و تبار خارجی و بیگانه خود را پنهان می‌کردند. شاید بهترین نمونه، آن چونگ‌ژانگ (An Chongzhang، چینی: 安重璋) وزیر جنگ دربار تانگ است. او در سال ۷۵۶م. نام خانوادگی خود را تغییر داد و درباره علت آن گفت شرمسار است که حامل نامی مشابه آن لوشان باشد. او نام لی بائیو (Li Baoyu، چینی: 李抱玉) را برگزید و نام تمام نیاکان

اشارات به دین زرتشت نیز به شمار می‌روند. واژه هسیان یا شیان (Xiān, Hsien, چینی: 祿; چینی میانه کهن: xen) در ترکیب شیان جیائو (Xiān jiào, چینی: 祿教) به قربانی برای آسمان معنی شده است و با نویسه‌ای (graph) تحریر شده است که در زمینه‌های دیگر به ندرت یافته شده و همین امر مایه شگفتی شده است (Pulleyblank, 1962: 117). واژه هسیان یا شیان در واقع فقط یک گونه نوشتاری تلفظ واژه چینی تیان (天، چینی: t'ien/tian) به معنای «آسمان» به گویشی کهن است. چون واژه بودایی چینی تیان (T'ien = آسمان) یا تیان شین (t'ien-shen = خدای آسمان) مترادفی برای واژه سنسکریت دو (deva = خدا) بود، به احتمال زیاد شیان نیز آسمان و خدای آسمان معنا می‌داده است (Pulleyblank, 1991). کاربرد اصطلاح بودایی دو برای اشاره به خدای ایرانیان، تعمیم کاربردی طبیعی است. در این زمینه، اصطلاح هوو شیان (Huō Xiān, چینی: 火祿 = خدای آتش) نیز نکته بالا را تأیید می‌کند (رضایی باغ بیدی، ۱۳۸۶: ۷-۸). مطالب بالا از کتاب وی شو، حکایت از نخستین کاربردها از واژه دین خدای آسمان یا دین زرتشت (هسیان یا شیان) در یک متن چینی دارد؛ اما پرسش مهم دیگر، نحوه راه یافتن دین زرتشت به چین است که با پاسخ‌های گوناگونی روبه‌رو شده است. در وی شو آمده است:

روزی امپراتور سو زونگ (Suzong (sù zōng), چینی: 肅宗؛ ۵۲۸-۵۱۵م) و مادرش در باغ هوا لین گردش می‌کردند. ضیافتی برای پذیرایی از وزرا در کنار نهر چو تشکیل داده بودند. هنگام ضیافت، او به وزرا فرمان داد هریک از حاضران بیتی بسراید. مادر امپراتور اول گفت «موجودات جهان در زیر نور خورشید پاک و تمیز به نظر می‌رسند». امپراتور ادامه داد «خودم ناچیزم، ولی از محبت و توجه مادرم برخوردارم». بعد آنها از کوه سون گائو بالا رفتند. تعداد افرادی که به دنبال آنها بودند، به چند صد نفر می‌رسید. هنگامی که آنها به قلعه کوه

استدلال می‌کند این اشعار مشابه سروده‌های اوستا و ریگ ودا هستند که آن را می‌توان نخستین تماس دینی دو فرهنگ ایران و چین دانست (Mair, 2000: 192).

اشاراتی از تأثیرپذیری چینیان از دین زرتشت یا دین هند و ایرانیان دیده می‌شود که دین زرتشت به آن نزدیک بوده است؛ اما معمولاً بر طبق نظر ارائه شده از چن یوان (Chen Yuan) در سال ۱۹۲۳م. براساس اشاراتی از وی شو، اینگونه پذیرفته می‌شود که کلمه دین زرتشت برای نخستین بار در جلد ۱۰۲ کتاب وی شو بخش کشور کنگ (康国، چینی: kang) ظاهر شده است و در جلد ۱۰۳ به‌طور مستقیم نویسنده وی شو گزارش داده است که مردم سرزمین پارس (ساسانیان) بر دین زرتشتی‌اند. این گزارش‌ها در وی شو به ترتیب عبارت‌اند از:

- در کشور گائوچان (高昌国، چینی: Gaochang)، خدای آسمان پرستش می‌شود و در ضمن به دین بودایی نیز اعتقاد دارند (Wei Shou, 1974: 2243).

- رسم کشور یان شی (قره شهر) (Karasahr، چینی: 焉耆) نیایش به خدای آسمان است (Ibid, 1974: 2265).

- مردم کشور پارس (波斯国، چینی: bosi guo) به خدای آتش و آسمان نیایش می‌کنند (Ibid, 1974: 2271).

- در کشور هوا (هیاطله) (Huá، چینی: 滑国) به خدای آتش و خدای آسمان نیایش می‌کنند (Liangshu, 1973: 812).

- فرمانروایان کشور کنگ از اولاد فرمانروایان کشور کنگ جو هستند. پایتخت آن کشور به نام آ لو دی (ā lù، چینی: 阿祿迪)، در ساحل رودخانه‌ای به نام سا بائو (萨宝، چینی: sà bǎo) واقع شده است. کشورهای سرزمین غربی همگی تابع فرمانروای آن کشورند و سندهای قانونی در آتشکده آنها حفظ می‌شود. همه امور قضایی با توجه به این سندها حکم می‌شوند (Wei Shou, 1974: 2281).

گزارش‌های بالا به وجود پیروان دین زرتشت در چین، آسیای مرکزی و ایران اشاره دارد که نخستین

این فرضیه‌ها قطعیت ندارند؛ زیرا همگی مبتنی بر نام (هوو تیان (Huo tiān)) به معنی «خدای بیگانگان» هستند که به خدای غیرزرتشت نیز می‌تواند اشاره داشته باشد (Forte, 1999: 284).

شیوه دیگر برای پی‌بردن به زمان ورود دین زرتشت به چین، بررسی اصطلاح سابائو است. این اصطلاح برای نخستین بار در متون دوره کی شمالی (Běi Qí) Northern Qi، چینی: 北齊؛ ۵۷۷-۵۵۰ م.) دیده می‌شود. بر طبق ادعای جانگ نایژو (Zhang Naizhu) در دوره زی دوم، پدر شخصی به نام ژائی توسو (Zhai Tusuo)، عنوان سابائو داشته است (Zhang Guangda, 209: 1994). جیتسوزو کووابارا (Jitsuzō Kuwabara) نیز از شخصی به نام آن نانتوئو (An Nantuo)، چینی: 難 罔، نام می‌برد که حدود سال‌های ۵۲۷-۵۲۶ م. عنوان سابائو را در دودمان وی شمالی داشته است. آنتونینو فورت نیز با بررسی نسب آن شی گائو می‌گوید قدیمی‌ترین تاریخ ورود دین زرتشت در اواخر قرن چهارم میلادی بوده است (Forte, 1999: 285-286).

در اواخر سده ششم میلادی، دین زرتشت به حدی از اهمیت در شمال چین دست یافته بود که وجود چهار معبد در چانگ آن، دو معبد در لوئیوانگ و تعدادی در کای فنگ (Kāifēng) و شهرهای واقع در امتداد جاده سمت شمال غربی چین از جمله شهرهای لیان‌جو (Liangzhu) در استان گان‌سو و شان‌جو (Shangzhu) در اطراف شهر دون هوان نیز در این دوره‌ها گویای رواج دین زرتشت در چین است (Zhang, 1977: 144-149). همان‌طور که در متون بالا نیز به آن اشاره شده است، بیشتر این معابد در دوره نخستین امپراتوران تانگ ساخته شده‌اند. مطابق با کتاب فرهنگ اطلاعات جامع در سال چهارم اوو ده (۶۲۲ م.)، در زمان حکومت امپراتور گائو زو (Tang Gao Zu (Gāo Zǔ)، چینی: 唐高祖؛ ۶۲۶-۶۱۸ م.)، عبادتگاه زرتشتی ساخته و مأمور خاصی برای اداره امور آن گماشته شد. در سال دوم جین گوان

رسیدند و معابد مذاهب مختلف را دیدند، فوراً تمام معابد را ناپاک و نامطلوب اعلام کردند؛ اما عبادتگاه زرتشتی از این جمله نبوده است (Wei Shou, 1974: 338; Zhang Xinglang, 1977: 144).

بر طبق وی شو، چن یوان در سال ۱۹۲۳ م. اظهار داشت به احتمال زیاد دین زرتشت در دوره امپراتور سو زونگ و مادرش ملکه لینگ (Empress Ling، چینی: 皇后) به چین راه یافته است. از محتوای بیت ملکه لینگ معلوم می‌شود او به احتمال زیاد جزء نخستین پیروان دین زرتشت بوده است (Zhang Xinglang, 1977: 144). دونالد لزی در اثر خویش تاریخ ورود دین زرتشت به چین را با ورود سفرای ساسانی در سال‌های ۵۱۹-۵۱۶ م. به دربار دودمان وی در شمال چین هم‌زمان می‌داند (Leslie, 1981-83: 288). علاوه بر نظر بالا، پیشنهادهای دیگری درباره زمان ورود دین زرتشت به چین ارائه شده است که همگی مبتنی بر تفسیر سه اصطلاح زیر مطرح می‌شوند؛ هوو تیان (Huo tiān)، تیان (t'ien/tian، چینی: 天) که خدای زرتشتی پنداشته می‌شدند و اصطلاح سابائو که به مقامات و روحانیان زرتشتی اطلاق می‌شده است (Forte, 1999: 283-284). لیو تسوان یان (Liu Ts'un-yan) تلاش کرد براساس متنی از منابع چینی، قدمت ورود دین زرتشت را به سال ۴۹۳ م. برساند (Liu Ts'un-yan, 1976: 15).

در سال ۱۹۹۲ م. جانگ نایژو (Zhang Naizhu) جمله‌ای را در کتاب جین شو (Jin Shu) قدیمی‌ترین اشاره به زرتشتی‌گری در چین دانسته است. تاریخ این اشاره به دین زرتشت به احتمال زیاد به سال ۳۴۹ م. می‌رسد (Zhang Guangda, 1994: 209). شین جیانگ رونگ نیز با بررسی متون به دست آمده در تورفان نتیجه گرفت سغدیان از اوایل قرن چهارم میلادی، دین زرتشت را به چین آورده‌اند. وی واژه تین شین (t'ien-shen = خدای آسمان) در متون دودمان‌های شمالی، دودمان سوئی و تانگ را معادل اهورامزدا دانسته است (Rong, 2000: 8).

دین غیرایرانی است که ایرانیان آن را در چین ترویج و گسترش دادند. قدیمی‌ترین مدرک دربارهٔ مسیحیان چین، نوشته‌های یک کتیبهٔ نسطوری است که به سال ۷۸۱ م. متعلق بوده و حاوی صد و پنجاه سال تاریخ مسیحیت در چین است (Forte, 1996a: 349). این کتیبه به دو زبان چینی و سریانی نوشته شده است و امروزه در موزهٔ بیلین (Beilin Museum) در شهر شی‌آن (شکل ۱) نگهداری می‌شود (Keevak, 2008: 27). در این کتیبه آمده است گروهی از مسیحیان نسطوری با هدایت روحانی پارسی به نام آلوبین (Āluóbēn، چینی: 阿罗本) در سال ۶۳۵ م. به چانگ‌آن پایتخت سلسلهٔ تانگ آمدند (Ibid: 27-28).

بر طبق گزارش‌ها و کتیبهٔ معبد چونگرن، در سال ۶۳۵ م. آلوبین نخستین روحانی مسیحی بود که به چانگ‌آن در زمان حکومت تائی‌زونگ پای گذاشت (Moule, 1930: 38). سه سال بعد در سال ۶۳۸ م. امپراتور تائی‌زونگ به دلیل سیاست تسامح مذهبی خویش با انتشار یک فرمان رسمی، به آلوبین که ایرانی سریانی زبان و فرستادهٔ کلیسای نسطوری یا کلیسای شرق بود، اجازهٔ ترویج مسیحیت را در چین داد (Forte, 1996a: 349). متن این فرمان عبارت است از:

در ماه هفتم سال دوازدهم جین گوان (۶۳۹ م.) در زمان حکومت امپراتور تائی‌زونگ از دودمان تانگ (۶۱۸-۹۰۷ م.)، امپراتور فرمانی صادر کرد که در آن گفته شد «چون مکتب‌های مذهبی و موارد پرستش همواره در حال تغییرند، مهم است دین‌ها با توجه به نیازها و شرایط، آیین و آموزهٔ خود را تعیین و انسان‌ها را تربیت کنند. هم‌اکنون روحانی پارسی به نام آلوبین از راه دور به پایتخت ما رسید که حامل کتاب‌ها و آموزهٔ خود است و آنها را معرفی می‌کند. پس از بررسی آن دیدیم محتوای آموزهٔ آن ظریف، عمیق، اصل و اساس آن مثبت است. همچنین، این دین موجودات جهانی را تأیید و اصل مهم اخلاقی را تصدیق می‌کند و برای امور کشور و مردم مفید است. به این دلیل، لازم است به پخش آن در سراسر کشور

(۶۲۹ م.) در زمان حکومت امپراتور تائی‌زونگ (Tài Zong (Zōng Du You, 1988: Tai Zong (Zōng Du You, 1988: ۶۲۶-۶۴۹ م.) نیز معبدی به نام معبد پارس ساخته شد (Houston, 1975: 158-59). در جنوب چین نیز به احتمال زیاد معابد زرتشتی ساخته شدند (Houston, 1975: 158-59). دین زرتشت یکی از دین‌های خارجی ممنوع‌شده در چین در سال ۸۴۴ م. بود؛ اما چندین اشاره به معابد زرتشتی در زمان اخیر (تا سدهٔ ۱۲ م.) در دست است. افراد متصدی در این معابد از مقام ساباتو برخوردار بودند (Pelliot, 1903: 666-668).

به احتمال زیاد بیشترین نقش در ترویج دین زرتشت در چین را سغدیان داشتند. در آمیختگی سنت تدفین سغدیان زرتشتی با سنت تدفین چینیان در شمال چین، یکی از نمونه‌های نفوذ عناصر دین زرتشت در چین به‌ویژه از اواخر قرن ششم میلادی است؛ برای مثال، استفاده از مقابر زیرزمین که در آن مانند شیوهٔ تدفین معبد زرتشتیان تلاش شده است از آلوده شدن خاک جلوگیری شود. این مقابر منقش به عناصر فرهنگ ایرانی از جمله محراب آتش همراه با نقوشی از خدایان ایرانی مانند میترا هستند (Watt, 2004: 276-283). نفوذ دین زرتشت فقط محدود به چین نماند، بلکه در مناطقی دیگر از شرق دور نیز نفوذ یافت. در نیهون شوکی (Chronicles of Japan، ژاپنی: 日本書紀)، یکی از نخستین منابع تاریخی ژاپنی که در سال ۷۲۰ م. کامل شده، آمده است در حدود ۶۵۴ م. چندین نفر از تخارا وارد ژاپن شدند (Aston, 1972: 246, 251, 259). تخارا باید شکل کوتاه‌شدهٔ تخارستان باشد (Itō, 1980: 5-10). در جایی دیگر از این کتاب گفته شده است در سال ۶۶۰ م. زمانی که شخصی پارسی به نام دارا به کشورش بازگشت، همسر خود را در ژاپن ترک کرد و به امپراتور قول داد دوباره برمی‌گردد و برای او کار می‌کند (Aston, 1972: 266; Imoto, 2002: 58-60).

ب) دین نسطوری

دین مسیحیت نسطوری بعد از دین بودایی، دومین

حضور دین مانوی در چین بر طبق نوشته‌های کتاب *تاریخچه شهر چانگ‌آن* (جلد دهم) که به معبدی به نام «معبد روشنایی» اشاره دارد، به حدود اواخر سده ششم میلادی برمی‌گردد (جان سین لیان، ۱۳۸۶: ۱۱۰). در این کتاب آمده است در سال ۴ کابیی‌یوان^{۱۱} (Kāihuáng) (۵۸۴ م.)، امپراتور ون‌دی (Wéndì، چینی: 文帝) برای راهب فا جین (Fa Jian) معبد روشنایی را ساخته است (همان: ۱۱۰). معبد روشنایی، نامی برای معابد مانوی بوده است؛ از این رو، جیان فو استدلال می‌کند در سال ۵۸۴ م. نیز دین مانوی در چین حضور داشته است و زمان راه‌یافتن دین مانوی به چین می‌بایست در دوره دودمان‌های جوی شمالی (۵۸۱-۵۵۷ م.) و سوئی (۵۸۱-۶۱۸ م.) بوده باشد (Lieu, 2002).

نظریه دیگر درباره زمان ورود مانویت به چین مبتنی بر سنت مانویان چین است. بر طبق این سنت، آغاز ترویج دین مانی در چین با ورود یک مزاک^{۱۱} (Mōzak) مانوی در زمان امپراتور گائوزونگ آغاز شد (Lieu, 1985: 189). بعدها شاگرد او موسوم به مهر اورمزد (Mihr-Ohrmazd) که در سلسله مراتب مانوی لقب فو تو تان (Fu-to-tan) یا اسقف را داشت، به دربار ملکه وو زه تیان (Wu Tse-tian، چینی: 武则天) (۶۸۴-۷۰۴ م.) آمد و ملکه نیز او را به گرمی پذیرفت (Lieu, 1985: 189). اطلاعات بیشتر در جلد ۳۹ کتاب گزارش *تاریخ دین بودایی* یافت می‌شود که حدود سال ۱۲۶۹ م. نوشته شده است. طبق این منبع در سال ۶۹۴ م. فو تو تان یک اثر مانوی موسوم به *سوتره دو اصل* (the Sūtra of the Two principles) را تقدیم ملکه کرد (جان سین لیان، ۱۳۸۶: ۱۱۰). با توجه به منابع، کتاب *سوتره دو اصل* بعدها تبدیل به معروف‌ترین و رایج‌ترین کتاب مانوی بین مانویان چین شد (Lieu, 1985: 189). به نظر می‌رسد مهر اورمزد به تألیف و ترجمه برخی از آثار مانوی به چینی نیز دست زده باشد (Wushu, 1991: 225-32). گزارش‌ها در متون چینی حکایت از گسترش دین

مساعدت شود تا پذیرفته خاص و عام افتد». بر طبق این فرمان، دستگاه دولتی در ناحیه «ای نین» (Yining-fang، چینی: 義寧坊) صومعه نسطوری را ساخت و بیست و یک نفر را به‌عنوان شاگرد آن روحانی انتخاب کرد (Wang Pu, 2012: 1011-1012).

علاوه بر ساخت کلیسا، آلبین نخستین کتاب درباره عیسی مسیح (ع) با نام *سوتره عیسی مسیح* (The Sutra of Jesus-Messiah) را به زبان چینی گردآوری کرد (Howard, 2012: 144). آلبین به همراه پیروان دین نسطوری بعد از امپراتور تائی‌زونگ، در زمان جانشین وی گائوزونگ (Gaozong، چینی: 唐高宗) نیز به دلیل تسامح مذهبی امپراتوری تانگ به فعالیت خود ادامه می‌داد؛ به طوری که در سال ۶۷۸ م. بعد از مرگ آلبین، بنای یادبودی را بیرون شهر چانگ‌آن برای نکوداشت او ساختند و امپراتور به آلبین لقب سرور روحانی بزرگ، حافظ امپراتوری (Great spiritual lord, protector of the Empire) را اعطا کرد (Howard, 2012: 144).

پس از آلبین نیز ایرانیان در گسترش دین نسطوری در چین فعالیت داشتند؛ برای مثال، بر طبق کتاب *گزارش‌های جدید دو پایتخت* که در قرن هشتم نوشته شده است، شاهزاده ساسانی پیروز توانست اجازه ساخت «معبد پارسی» را در سال ۶۷۷ م. از گائوزونگ بگیرد (Leslie, 1981-83: 290). محققان معتقدند این معبد، صومعه‌ای مسیحی بوده و مدرکی است که نشان می‌دهد حاکمان ساسانی به مسیحیت علاقه‌مند بوده‌اند (Forte, 1999: 282). پژوهش‌های اخیر نشان می‌دهند به احتمال زیاد، همسر پیروز نیز مسیحی بوده است (Scarcia, 2004: 121)^۹

مانویت و اوج نفوذ دینی ایرانیان در چین

بی‌شک تأثیرگذارترین ادیان ایرانی بر دین و جامعه چین، دین مانوی بوده است (Leslie, 1981-83: 291). در زمان ورود دین مانوی به چین هنوز مناقشه است. برخی از دانشمندان مانند جیان فو (Jiang Fu) معتقدند

مانوی در چین دارد. بر طبق کتاب زه فو یوان گوئی روحانیان دین مانوی فعالیت بسیاری در آسیای مرکزی و چین داشتند که با مخالفت امپراتوران چین نیز مواجه شد؛ به طوری که به تدریج درصدد برخورد با آن برآمدند. در سال ۷۳۳م. امپراتور فرمان منع فعالیت دین مانوی را صادر کرد (جان سین لیان، ۱۳۸۶: ۱۱۲). این نخستین بار بود که در فرمان حکومتی از دین مانوی نام برده می شد. به نظر می رسید با توجه به گسترش دین بودایی از مدت ها پیش در چین، دین مانوی در گسترش خود در چین دچار محدودیت شد (همان: ۱۱۲)؛ اگرچه این دین به فعالیت مخفی خود ادامه می داد و به ویژه مانویت تا پایان سلسله تانگ در چین میان سغدیان به حیات خود ادامه داد و سغدیان حامیان مانویت بودند.

با افزایش قدرت اویغورها اطراف اورخون (Orkhon)، مانویان که فعالیت مخفیانه خود را در چین ادامه می دادند قدرت تازه ای یافتند. در سال ۷۶۲م. بوقوخان (Bügü Khan)، خاقان اویغور، لوئیوانگ پایتخت چین را فتح کرد. در لوئیوانگ چند روحانی مانوی نزد وی آمدند و بوقوخان به دین مانوی گرایید. به همت بوقوخان دین مانوی در سرزمین اویغورها، ترویج و دین رسمی پادشاهی اویغور شد (نامق ارغون، ۱۳۵۱: ۷۲). در سده هشتم میلادی با افزایش قدرت اویغورها، مانویان چین توانستند چندین معبد مانوی بسازند؛ از جمله در جلد های ۴۱ و ۵۴ کتاب گزارش تاریخ دین بودایی می خوانیم امپراتوران چین به اویغورها اجازه دادند معابد روشنایی را در شهرهای مختلف امپراتوری از جمله شهر لوئیوانگ بسازند (نامق ارغون، ۱۳۵۱: ۷۲؛ جان سین لیان، ۱۳۸۶: ۱۱۲). مانویان توانستند در چهار شهر مهم چین شامل جینگ (Qing)، یانگ (Yang)، هونگ (Hong) و یوا (Yue) معبد بسازند (Chavannes and Pelliot, 1913: 262). حتی پیروان دین مانوی در چین از جمله اویغورهای پیرو دین مانوی، لباس مشخص (لباس و کلاه سفید) داشتند (جان سین لیان، ۱۳۸۶: ۱۱۲).

گسترش دین مانوی در چین سریع بود؛ اما معابد دین مانوی در چین به همراه دین های زرتشت و نستوری بسیار کمتر از معابد دین بودایی بوده است. دلیل عمده این امر، مدت زیاد ترویج دین بودایی در چین بوده که حتی اطلاعات راجع به مانویت در چین در متون بودایی چین وجود داشته است و نیز نوعی غرض ورزی را در این آثار علیه دین مانوی می توان دید (جان سین لیان، ۱۳۸۶: ۱۱۲-۱۱۳). یکی از دلایل شناخت اندک ما نسبت به نوع واکنش مردم چین به دین مانویت، وجود همین نوع غرض ورزی ها در متون بودایی است که سعی داشتند قدرت تأثیرگذاری دین مانوی را اندک نشان دهند. به هر حال، شواهد نشان دهنده گرویدن مردم بومی چین نیز است (Lieu, 1985: 195)؛ مسئله ای که نشان دهنده پذیرش آن در بین عامه مردم است. این پذیرش به تدریج دین مانوی را تبدیل به مذهب مسلط به ویژه در شمال شرقی چین و نقاط زیرسلطه اویغورها در آسیای مرکزی کرد که شواهد از جمله کشف آثار مانوی در تورفان چین نشان دهنده تأثیرگذاری عمیق دین مانوی در این مناطق است (Agnew, 2010: 97-99).

در سده هشتم میلادی، ترکان اویغور ناحیه وسیعی از شمال چین و آسیای مرکزی را تصرف کردند. دین مانوی از سال ۷۶۲م. تا انقراض خاقان نشین اویغورها به دست قرقیزها در سال ۲۲۵ه.ق/۸۴۰م. دین رسمی خاقان نشین اویغور باقی ماند (Clark, 2001: 83-123). پس از فروپاشی خاقان نشین بزرگ اویغور در ۸۴۰م. و به دلیل گسترش دین مانوی در بین مردم چین، در سال ۸۴۴م. امپراتور وو زونگ (Wu Zong، چینی: 武宗) (۸۴۰-۸۴۶م.) با صدور فرمانی، دستور ممنوعیت دین مانوی را در چین داد (جان سین لیان، ۱۳۸۶: ۱۲۶). بر طبق منابع چینی، با صدور این فرمان، بسیاری از زنان و مردان مانوی کشته و روحانیان مانوی تبعید شدند؛ اگرچه این پایان دین مانوی در چین نبود؛ طبق یک منبع چینی به نام مین - شو (Min-shu)، یکی از روحانیان مانوی به ناحیه فو

همچنین جهانگردان و زائران بودایی چین به ایران و ممالک همجوار آن، زمینه برای ورود ادیانی نو از ایران بیشتر فراهم شد. از اواسط دوره ساسانی، تأثیر متقابل هنر دو سرزمین در این ایام به اوج خود می‌رسد و همچنین ادیان ایرانی در چین رواج می‌یابند.

دین زرتشت نخستین دین ایرانی است که به آسیای مرکزی و از آنجا به چین راه یافته است. پیش از این، درباره تاریخ دقیق ورود دین زرتشت به چین بحث شد. از اطلاعات موجود در متون چینی می‌توان دریافت آیین پرستش این دین در چین به‌طور کامل درک می‌شده است. برخی محققان درباره دامنه نفوذ دین زرتشت در چین معتقدند نفوذ آن بین مردم چین مانند نفوذ دین‌های بودایی، نسطوری و مانوی نبوده و دین زرتشت بیشتر در میان ایرانیان مهاجر و مقیم چین از جمله سغدیان نفوذ داشته است؛ اما برخی دیگر استدلال می‌کنند اگرچه متون زرتشتی در چین به چینی ترجمه نشده بود، مبلغان زرتشتی پیوسته به‌طور شفاهی درحال ترویج دین زرتشت در چین بودند و حتی گروهی از مردم چین در دوره تانگ به این آیین گرویدند.

مسیحیت نسطوری در قرن هفتم میلادی از ایران به چین راه می‌یابد. اگرچه خاستگاه مسیحیت ایران نبوده، نقش ایران در شکل‌گیری مسیحیت نسطوری حیاتی بوده است. اصولاً علت راه‌یابی مسیحیت به چین را وضع دین مسیح در عصر ساسانی ایران می‌دانند؛ زمانی که نسطوریوس اسقف قسطنطنیه عقاید خود را ابراز داشت، دستگاه روحانی بیزانس او را تکفیر کردند. او و پیروانش هریک به سوی فرار کردند، برخی از آنها به ایران آمدند و مسیحیان ایرانی را به سوی خود جلب کردند؛ به‌طوری‌که در مدت زمان اندکی ایرانیان مسیحی، نسطوری شدند و چون به کلی از روم بریده بودند، از سوی زمامداران ایران حمایت و پشتیبانی شدند. بنابراین، دین مسیحی که با ایرانیان شناخته شد، در شمار دین‌های آزاد شاهنشاهی ساسانی قرار گرفت و در آسیای شرقی با نام دین پارسی شهرت یافت. کشیشان نسطوری که بیشتر

تانگ (Fu-tang) در جنوب چین فرار کرد و دین مانوی را در استان فوجیان (Fujian) گسترش داد. این دین در جنوب چین از سده دهم میلادی تا سده هفدهم میلادی دوام آورد (Lieu, 1992: 301). هم‌اکنون یک مجسمه از مانی (شکل ۴) و یک کتیبه متعلق به سال ۱۴۴۵ میلادی در معبد مانوی کائوآن (Cao'an، چینی: 草庵) در حومه شهر جین‌جیانگ (Jinjiang) در دامنه تپه‌ای به نام هواییو (Huabio) قرار دارد (شکل ۳). این مجسمه تا قبل از قرن بیستم، سبیل داشت که نشان‌دهنده تأثیر فرهنگ پارسی است؛ اما در سده بیستم، بوداییان برای ایجاد شباهت آن با بودا نقش سبیل را حذف کردند. برخلاف شمایل بودا که همواره چشمان آن بسته است و به سمت پایین تمایل دارد، شمایل مانی با چشمانی باز است و مستقیم به جلو می‌نگرد (Ibid: 256-257). برخی از دانشمندان از جمله موری یاسو (T. Moriyasu) توانستند خاستگاه مانویان چین در استان فوجیان را معلوم کنند. موری یاسو با تحلیل دو سیلاب اول نام هو لو فا شی (hu-lu fa-shi)، روحانی مانوی که به فوتانگ آمده بود، استدلال می‌کند دو سیلاب اول همان لغت ترکی اولوگ (ulug) به معنای بزرگانند که نشان‌دهنده خاستگاه آسیای مرکزی مانویان جنوب چین است (Moriyasu, 2000: 432-37).

نتیجه

در دوره اشکانی به‌علت وجود تسامح مذهبی دین بودا در شرق ایران پیروان بسیار به دست آورد و حتی برخی از شاهزادگان اشکانی به این دین گرویدند و به تبلیغ و انتشار آن همت گماشتند. ورود نخبگان اشکانی در نقش مترجمان و مبلغان دین بودایی، به ایجاد مکتب ایرانی دین بودایی - زرتشتی در چین منجر شد. این نخبگان با سفر خود به چین منجر به شکل‌گیری طبقه‌ای از نخبگان ایرانی در چین شدند که حداقل تا اواسط سده هشتم میلادی، به قدرتی تأثیرگذار در چین تبدیل شده بودند. در دوره ساسانی با افزایش رفت‌وآمد سفرا و نمایندگان سیاسی و

نشان دادن اوج و کمال نقاشی تبدیل شده است.

در شاهنامه فردوسی، قسمت گفتار اندر داستان مانی صورتگر آمده است:

بیامد یکی مرد گویا ز چین
که چون او مصور نبود بر زمین
بدان چربه دستی رسیده به کام
یکی برمنش مرد مانی به نام
تصور اینکه مانی از چین آمده است، براساس توصیف فردوسی، نشان‌دهنده باوری عام است که ایرانی‌ها پذیرفته بودند. با ارائه مطالب بالا می‌توان نتیجه گرفت نقش نخبگان ایرانی در معرفی دین و فرهنگ ایرانی در شرق دور انکارناپذیر است. بر طبق منابع چینی، دین‌های ایرانی به تدریج در چین نفوذ بسیار یافتند تا اینکه در سال ۸۴۴م. امپراتور وو زونگ با صدور فرمانی، برخی از دین‌های خارجی از جمله زرتشتی و مانوی را ممنوع کرد؛ اگرچه پیروان این دین‌ها همچنان راه‌هایی برای ادامه فعالیت خویش یافتند.

پی‌نوشت‌ها

۱. آثار فورت به‌ویژه به دلیل ریشه‌یابی آن شی گائو و بازماندگانش و دیگر ایرانیان شناخته‌شده با پیشوند «آن» در چین اهمیت دارد.
۲. جیتسوزو کووابارا اشخاص با پیشوند «آن» در متون چینی را اهل بخارا می‌داند (Kuwabara, 1926: 576): نظری که برخی چین‌شناسان رد کرده‌اند و این پیشوند را به سرزمین اشکانیان مرتبط می‌دانند (Forte, 1996b: 651-652).
۳. جیتسوزو کووابارا اعتقاد داشت سابائو به معنی مقام نظارت آیین زرتشتی در چین بود. او استدلال می‌کرد با توجه به زرتشتی‌نبودن اشکانیان، افرادی با پیشوند «آن» و دارای منصب سابائو، حتماً اهل بخارا بودند. با توجه به اینکه در دوره اشکانی دین زرتشتی نیز کم اهمیت نبوده است، این نظریه را دانشمندانی مانند فورت و آلبرت دین (Albert Dien) رد کرده‌اند (Dien, 1962: 341)

تأثیرگرفته از فرهنگ ایرانی بودند، برخی از نوشته‌های خود را به زبان پهلوی به یادگار گذاشتند.

درباره دین مانوی در چین نخست باید در نظر داشت که بدون شک شی‌های مصور، نشانه‌نگاری، سبک نقاشی و نوع نگاه به زیبایی‌شناسی در دین مانوی از زمان مانی توسط خود وی با ابداعاتی آغاز شده است و در اواخر عهد باستان در مرزهای ایران و روم توسعه یافت^{۱۲}. بسیاری از ویژگی‌های دینی مانویت روی نقاشی‌های به‌دست‌آمده از تورفان دیده می‌شود؛ برای مثال، نقاشی نسبتاً بزرگ روی نسخه خطی به شماره M1K III 4979 (شکل ۲) که در آن صحنه‌ای از جشن بهار یا جشن بما تصویر شده است، از هر دو سو، گروهی از اشخاص متعلق به طبقه روحانی مانوی به ترتیب قرار گرفتند که نحوه نشستن آنها کنار هم یادآور نقش برجسته‌های شاهنشاهان ساسانی در نقش رستم است. در بالا سمت چپ تصویر، جشن بما است که برای گرامیداشت مرگ مانی ترتیب داده می‌شود؛ همچنین، نقش یکی از روحانیون بلندپایه دین مانوی همراه با هاله‌ای از نور دور سرش دیده می‌شود. در بالا، جایی که تصویر از بین رفته است، نقش مردی بوده که به نسبت اندازه آن احتمالاً مانی است. به هر حال، دین مانوی در نواحی شرقی ایران و سپس آسیای مرکزی و چین نفوذ کرد تا اینکه در قرن دوم هجری ترکان اویغور، آیین مانی را پذیرفتند. هنگامی که مغول‌ها بر طوایف اویغور چیره شدند، عده‌ای از آنان که با نقاشی سبک مانی آشنایی داشتند را به چین بردند و به این ترتیب نقاشی چینی به وجود آمد. این سبک در عصر حکومت مغول از چین مجدداً به ایران بازگشت و اساس نقاشی و تذهیب در زمان مغول، گورکانی، تیموری و صفوی شد؛ در نتیجه، دین مانی، نقاشی معروف به سبک چینی را به وجود آورد و صنعت مصورسازی در کتاب را در ممالک گوناگون معمول کرد. رواج مانویت در آسیای مرکزی و شمال غربی چین باعث شد ایرانیان در نخستین سده‌های اسلامی، بیش از آنکه مانی را پیامبر بدانند، او را صورتگری چیره‌دست از چین تصور کنند؛ تا حدی که در ادبیات ایران به معیاری برای

چین دستور داد دین پارسی و کتاب‌های مقدس آن که از داچین (روم شرقی) ناشی شده بودند را به نام دین و معبد داچین بخوانند؛ از این رو، نام صومعه پارسی در دو پایتخت چین به نام صومعه داچین (大秦) تغییر نام یافت (جان سین لیان، ۱۳۸۶: ۱۰۲). به ظاهر دلیل عمده این تغییر نام توسط امپراتور چین، تمایز بین مذهب نسطوری با ادیان مزدایی و مانوی بوده است که دین پارسی نیز نامیده می‌شدند (Leslie, 1981-83: 291).

۱۰. کایی یوان عنوانی برای چند سال از سلطنت امپراتور ون‌دی بوده است. امپراتوران چینی هر دوره از سلطنت خود که چندین سال می‌شد را به نامی مزین می‌کردند تا از این طریق دوره‌های حکومتشان را از یکدیگر تفکیک کنند.

۱۱. لقب روحانی بلندمرتبه دین مانوی (Lieu, 1985: 188).

۱۲. آثار باقیمانده از مانویان در تورفان دو سبک هنری از ایران و آسیای غربی را در خود دارند؛ نخست، رویکرد توصیفی نسبت به اخذ مواد فرهنگی هم‌زمان، شامل مجموعه‌ای از نشانه‌نگاری دینی و استفاده متنوع از مهرهای دینی. دوم، استفاده از مواد باکیفیت، تکنیک‌های خطاطی و تصویرسازی عالی که از ایران و آسیای غربی به وام گرفته‌اند (Sundermann, 1985: 172-74).

- منابع
- ۱- تجدد، نهال، (۱۳۷۹)، «نخستین مترجمان آیین بودا در چین»، *ایران‌نامه*، شماره ۷۲، صص ۳۶۷-۳۷۴.
  - ۲- تجدد، نهال، (۱۳۶۹)، «نقش زبان‌های ایرانی در انتشار چند دین در آسیای مرکزی و چین»، *ایران‌نامه*، شماره ۳۰، صص ۲۶۱-۲۷۲.
  - ۳- جان سین لیان، (۱۳۸۶)، *متون باستانی پیرامون تاریخ روابط چین و ایران: از روزگار اشکانی تا شاهرخ تیموری*، مترجم جان هونگ نین، تهران، سازمان میراث فرهنگی، پژوهشکده زبان و گویش.

(Forte, 1996b: 645-646, 652). علاوه بر این، فورت معتقد است اگر سبائو به معنی مقام نظارت آیین زرتشتی در چین بوده است، به دلیل حضور دین زرتشت در سرزمین اشکانی نیز نمی‌توان افراد با پیشوند «آن» را اشکانی ندانست (Forte, 1996b: 652). علاوه بر این، فورت و آلبرت دین استدلال می‌کنند مقام سبائو علاوه بر داشتن جنبه دینی، از جنبه اداری، مالی و سیاسی نیز برخوردار بوده است (Dien, 1962: 341).

۴. چو نام حکومت کوچکی در زمان سلسله ژو ۱۰۴۶-۲۵۶ ق.م در چین بود که از ۱۰۳۰ تا ۲۲۳ ق.م بر بخش‌های مرکزی و جنوبی چین تسلط داشت.

۵. «سرزمین کنگ» یا «کنگستان» نام پادشاهی بود که از قرن اول ق.م تا قرن پنجم میلادی در سرزمین سغد باستان زندگی می‌کرد.

۶. گائوچان یا قره‌خواجه در حاشیه شمالی صحرای تاکلاماکان در سین کیانگ چین واقع شده است.

۷. قره‌شهر نیز در مسیر جاده ابریشم در سین کیانگ قرار دارد. نخستین ساکنان این منطقه از تبار هندو اروپایی بودند و خود را آرشی می‌نامیدند. زبان آنها به زبان تخاری الف معروف است.

۸. از جمله این مقابر، مقبره مردی سغدی به نام ورکک (Wirkak) و همسرش است. این مقبره در کنار دو مقبره

سغدی دیگر در سال ۲۰۰۳ م. در شهر شی‌آن (Xī'ān) کشف شد که هر سه به قرن ششم میلادی تعلق دارند. بر تابوت سنگی یکی از این مقبره‌ها کتیبه‌ای به دو زبان سغدی و چینی وجود دارد که تنها کتیبه یافت شده از این نوع است. در این کتیبه ورکک سبائو ی لیانگ چو (Liángzhōu) خوانده شده است. او در سال ۵۷۹ م. فوت کرد و همسرش نیز یک ماه پس از او درگذشت. نمادهای زرتشتی، مانند گذر از پُل چینود در دو سوی این مقبره سنگی دیده می‌شود (رضایی باغ بیدی، ۱۳۸۶: ۸).

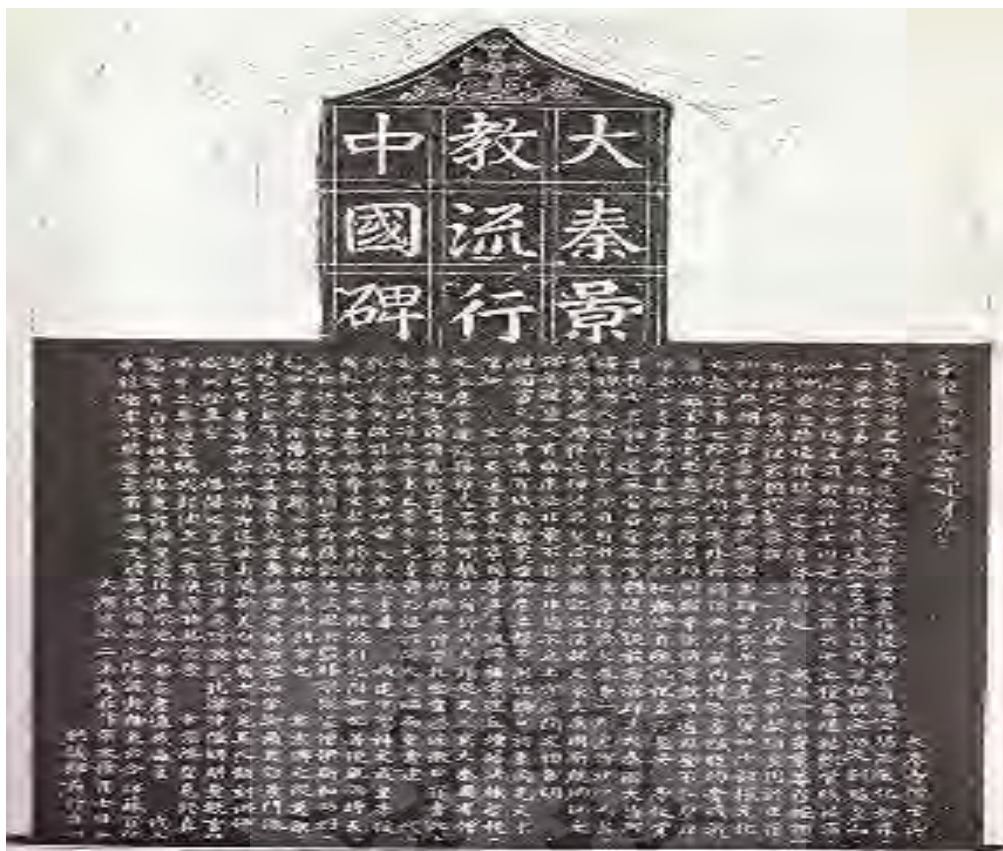
۹. تا سال ۷۴۶ م. معبد مسیحیت نسطوری در چین با نام صومعه پارسی یاد می‌شد؛ اما از سال ۷۴۶ م. امپراتور

- 11, pp. 277-290.
- 18- Forte, A. (1996a). "On the Identity of Aluohan (616-710). A Persian Aristocrat at the Chinese Court", *La Persia e l'Asia Centrale da Alessandro al X secolo*, Rome, pp.187-97.
- 19- Forte, A. (1996b). "Kuwabara's Misleading Thesis on Bukhara and the Family Name An", *Journal of the American Oriental Society*. Vol. 116, No. 4, pp. 645-652.
- 20- Gulácsi, Z. (2001). *Manichaean art in Berlin Collections A Comprehensive Catalogue*, Turnhout, Corpus Fontium Manichaeorum: Series Archaeologica et Iconographica 1.
- 21- Howard, M. C.. (2012). *Transnationalism in Ancient and Medieval Societies: The Role of Cross-Border Trade and Travel*, North Carolina, McFarland and Company.
- 22- Houston, R. C. (1975). "A Note on Two Coin Hoards Reported in Kao Ku", *The American Numismatic Society, Museum Notes* 20, pp. 153-160.
- 23- Imoto, E. (2002). "Asuka no Perushiajin", (Persians in Asuka), *Higashi Ajia no kodai bunka*, No. 113, pp. 58-68.
- 24- Itō, G. (1980). *Perushia bunka toraikō. Shiruku rōdo kara Asuka e (A thought about the arrival of Persian culture in Japan—from the Silk Road to Asuka)*, Tokyo, Japan.
- 25- Keevak, M. (2008). *The Story of a Stele: China's Nestorian Monument and Its Reception in the West, 1625–1916*, Hong Kong, Hong Kong University Press.
- 26- Kuwabara, J. (1926). "On the persons from the Western Regions who came to live in China during the Sui and Tang periods", in: *Naito haku-shi kanreki shukuga shinagaku ronso*, Kyoto: Kobundo shobo.
- 27- Leslie, D. D. (1981). "Persian temples in tang china", *Monumenta Serica*, vol. 35, pp. 275-303.
- 28- Lieu, S. N. C. (2002). "Manicheism i: in China", *Encyclopædia Iranica, Online Edition*, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/manicheism-v-in-china-1>
- 29- Lieu, S. N. C. (1985). *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*,
- ۴- رضایی باغ بیدی، حسن، (۱۳۸۶)، «ساسانیان و زردشتیان در چین و ژاپن»، سمینار بین‌المللی ایران و اسلام: آراء و اندیشه‌ها، تهران، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۵-۱۶ شهریور، صص ۱-۱۵.
- ۵- نامق ارغون، حسین، (۱۳۵۱)، «آیین مانی در میان اویغورها»، مترجم عبدالقادر آهنگری، مجله بررسی‌های تاریخی، شماره ۴۱، صص ۶۷-۷۶.
- 6- Agnew, N. (2010). *Conservation of Ancient Sites on the Silk Road*, Getty Conservation Institute.
- 7- Aston, W. G. (1972). *Nihongi. Chronicles of Japan from the Earliest Times to A.D. 697*, Rutland, Vt. and Tokyo.
- 8- Boyce, M. (1960). *A Catalogue of the Iranian Manuscripts in Manichaean Script in the Berlin Turfan Collection*, Berlin.
- 9- Chavannes, É., & P. Pelliot. (1913). "Un traité manichéen retrouvé en Chine", *Journal Asiatique*, 1, 1913, pp. 261-383.
- 10- Ch'en, K. (1964). *Buddhism in China: A Historical Survey*, Princeton University Press.
- 11- Clark, L. V. (2001). "The Conversion of Būgū Khan", in *Studia Manichaica: IV Internationaler Kongreß zum Manichäismus*, ed. R. E. Emmerick, W. Sundermann, and P. Zieme, Berlin, pp. 83-123.
- 12- De la Vaissière, É. (2003). "Sogdians in China: A Short History and Some New Discoveries". *Silkroad Journal (The Silkroad Foundation)*, Vol. 1, No. 2, pp. 23-27.
- 13- Dien, A. E. (1962). "The 'sa-pao' Problem Re-examined", *Journal of the American Oriental Society*. V. 82, pp. 335-46.
- 14- Drake, F. S. (1943). "Mohammedanism in the Tang Dynasty", *Monumenta Serica*, vol. 8, pp. 1-40.
- 15- Du You. (1988). *Tongdian*, j. 40, 193, Beijing, Zhonghua shuju.
- 16- Forte, A. (1995). *An Shigao and His Offspring: An Iranian Family in China*, Kyoto, Italian School of East Asian Studies.
- 17- Forte, A. (1999). "Iranians in China: Buddhism, Zoroastrianism, and Bureaus of Commerce", *Cahiers d'Extrême-Asie*, vol.

- <http://www.iranicaonline.org/articles/turfan-expeditions-2>
- 42- Tan Chung. (1998). *Across the Himalayan Gap: An Indian Quest for Understanding China*, New Delhi, India, Gyan Publishing House.
- 43- Wang Pu. (2012). *Tang huiyao*, Shanghai, j. 49, Shanghai guji chubanshe.
- 44- Watt, J. C. Y & et all. (2004). *China: Dawn of a Golden Age, 200-750 AD*, London and New York, the Metropolitan Museum of Art, Yale University Press.
- 45- Wei Shou. (1974). *Weishu*, j. 13, 102, Beijing, Zhonghua shuju.
- 46- Wushu, Lin. (1991) "The Compendium of the Teaching of Mani, the Buddha of Light", in *Manichaica Selecta*, ed. A. Van Tongerlo and S. Giversen, Lovanii, pp. 225-232.
- 47- Yifa, V. (2002). *Origins of Buddhist Monastic Codes in China*, Classics in East Asian Buddhism, University of Hawaii Press.
- 48- Zhang G. (1994). "Trois exemples d'influences mazdéennes dans la Chine des Tang", *Études chinoises*, XIII, pp.1-2.
- 49- Zhang He. (2011). *Shuma the Chinese Analog of Soma/Haoma? A Study of Early Contacts between Indo-Iranians and Chinese*, pensilvniya, *Sino-Platonic Papers*, University of Pennsylvania, No. 216.
- 50- Zhang Xinglang, (1977), *The Collection of the Historical Materials of Communications between China and the West*, Vol. III, Beijing, Zhonghua Book Co.
- 51- Zürcher, E. (1991). "A new look at the earliest Chinese Buddhist texts", in *Koichi Shinohara and Gregory Schopen. From Benares to Beijing, essays on Buddhism and Chinese religion in honor of Prof. Jan Yün-hua*, Oakville, Ontario, Mosaic, pp. 277-300.
- a *Historical Survey*, Manchester, Manchester University Press.
- 30- Lieu, S. N. C. (1992). *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, Tübingen, 2nd. ed.
- 31- Liu Ts'un-yan. (1976). "Traces of Zoroastrian and Manichaean Activities in Pre-T'ang China", *Selected Papers from the Hall of Harmonious Wind*, Leiden, Brill, Pp. 3-58.
- 32- Mair, Victor H. (2000). "Heavenly Questions", *The Shorter Columbia Anthology of Traditional Chinese Literature*, ed. Victor H. Mair. New York, Columbia University Press, 2000, pp. 192-208.
- 33- Moriyasu, T. (2000). "On the Uigur čxšapt ay and the Spreading of Manichaeism into South China", in *Studia Manichaica*, ed. R. E. Emmerick et al., Berlin, 2000, pp. 430-40.
- 34- Moule, A. C. (1930). *Christians in China before the year 1550*, London and New York, Society for Promoting Christian Knowledge and Macmillan.
- 35- Pelliot, P. (1903). "Le Sa-pao", *Bulletin de l'École Française d'Extrême-Orient*, No. 3, pp. 665-71.
- 36- Pulleyblank, E. G. (1991). "Chinese-Iranian Relations, i in pre-Islamic times", *Encyclopædia Iranica, Online Edition*, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/chinese-iranian-i>
- 37- Pulleyblank, E. G. (1962). "The consonantal system of Old Chinese", *Asia Major* 9, pp. 58-144.
- 38- Rong, X. (2000). "Research on Zoroastrianism in China, 1923-2000", *China Archaeology and Art Digest* 4, no. 1, pp. 7-13.
- 39- Scarcia, G. (2004). "La «sposa bizantina» di Khosrow Parviz", *La Persia e Bisanzio*, Rome, pp. 115-35.
- 40- Sundermann, W. (1985). "Ein übersehenes Bild Manis", *Altorientalische Forschungen* 12, pp. 172-74.
- 41- Sundermann, W. (2004), "Turfan Expeditions", *Encyclopædia Iranica, Online Edition*, available at

تصاویر:

شکل ۱: کتیبه نستوری دو زبانه که در موزه بیلین در شی آن نگهداری می‌شود (Keevak, 2008: 27).

شکل ۲: نقاشی نسبتاً بزرگ روی کاغذی از نسخه خطی به شماره MIK III 4979 که ۱۲/۴ طول و ۲۵/۲ سانتیمتر عرض دارد و درواقع بزرگ‌ترین نقاشی کتابی مانوی در نسخه‌های خطی به‌دست‌آمده از تورفان است (Gulácsi, 2001: 70-71).

شکل ۳: تصویری از معبد مانوی کائوآن، در حومه شهر جین جیانگ در ساحل دریای شرقی چین.

شکل ۴: مجسمه مانی در معبد مانوی کائوآن که در سال ۱۹۹۱م. در یونسکو ثبت شده است (Lieu, 1992: 301).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی